

**XX ƏSRİN II YARISI – XXI ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ VƏTƏN
TARİXŞÜNASLIĞINDA AZƏRBAYCANIN ORTA ƏSR
ŞƏHƏRLƏRİNƏ DAİR TƏDQIQAT ƏSƏRLƏRİNDƏ TARİXİ
DEMOQRAFIYA MƏSƏLƏLƏRİ**

Aydın Məmmədov
Bakı Dövlət Universiteti
aydin.mmm dov.67@ mail.ru

Açar sözlər: Azərbaycan tarixşünaslığı, əhali məskunlaşması, əhali artımı, orta əsrlər, şəhər əhalisi, tarixi demoqrafiya.

XX əsrin ikinci yarısı Azərbaycan tarixşünaslığında bir tərəfdən dövrün ictimai-siyasi şəraiti, məhdudiyyət və qadağaları ilə, digər tərəfdən isə, ideoloji tələbləri ilə sıx şəkildə bağlı olaraq orta əsrlərdə şəhər əhalisinə dair tədqiqat əsərlərinin məhdud sayda olmasını müşahidə edə bilərik. Həmin dövrdə ictimai elmlər üzərində sərt nəzarətin olması, başlıcası isə tarixi nailiyyətlərimizin üzərindən çox zaman sükutla keçilməsi, yaxud təhrif olunması Vətən tariximizin elmi-obyektiv müstəvidə işıqlandırılmasına ciddi əngəllər törətmişdi. Lakin mövcud çətinliklərə baxmayaraq, həmin dövrdə Azərbaycan tarixşünaslığında orta əsrlər şəhər əhalisinə dair bir sıra qiymətli tədqiqat əsərləri işıq üzü görmüşdür. Azərbaycanın öz müstəqilliyini bərpa etməsindən sonra tarix elmi üzərində ideoloji buxovların, məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması ilə, xüsusən XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycan tarixşünaslığında orta əsrlər dövrünə, o cümlədən sözügedən dövrün şəhər əhalisinə dair daha sanballı, elmi-obyektiv tədqiqat əsərləri meydana gəlmişdir. Bütövlükdə XX əsrin ikinci yarısı – XXI əsrin əvvəllərində Z.Bünyadov, M.Şərifli, Ə.Əlizadə, C.İbrahimov, Y.Mahmudov, K.Şükürov və bir çox başqa tarixçilər orta əsrlər dövrünün müxtəlif mərhələrinə, o cümlədən orta əsr şəhərlərimizdə baş vermiş sosial-siyasi, iqtisadi hadisələrin, əhali məskunlaşmasına, onun təbii və mexaniki artımına, ümumiyyətlə, nəsil artımına təsirini elmi-obyektiv müstəvidə araşdırmağa və tarixi demoqrafik mühiti ətraflı təsvir etməyə nail olmuşdular.

**ВОПРОСЫ ИСТОРИЧЕСКОЙ ДЕМОГРАФИИ В
ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ РАБОТАХ ПО СРЕДНЕВЕКОВЫХ
ГОРОДАМ АЗЕРБАЙДЖАНА В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ
ИСТОРИОГРАФИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА –
НАЧАЛА XXI ВЕКА**

Айдын Мамедов

Ключевые слова: историография Азербайджана, народонаселения, рост населения, средние века, городское население, историческая демография.

В азербайджанской историографии во второй половине XX века можно наблюдать ограниченное количество исследований городского населения в средние века, тесно связанных с общественно-политическими условиями, ограничениями и запретами того времени, с одной стороны, и идеологические требования, с другой. В то время жесткий контроль над общественными науками, нередко замалчивание или искажение наших исторических достижений серьезно мешали научному и объективному освещению истории нашей страны. Однако, несмотря на существующие трудности, в то время в азербайджанской историографии был опубликован ряд ценных исследовательских работ по средневековому городскому населению. После восстановления независимости Азербайджана, со снятием идеологических оков и ограничений с исторической науки, в начале XXI века в Отечественной историографии появились более значимые, научно-объективные исследования средневекового городского населения этого периода. В целом, во второй половине XX века – начале XXI века многие азербайджанские историки, такие как З.Буньядов, М.Шарифли, А.Ализаде, Дж.Ибрагимов, Я.Махмудов, К.Шукюров и другие, смогли изучать на научно-объективной плоскости влияние общественно-политических, экономических факторов на таких демографических процессах как народонаселения, а также естественный и механический прирост населения в наших средневековых городах.

ISSUES OF HISTORICAL DEMOGRAPHY IN RESEARCH WORKS ON THE MEDIEVAL CITIES OF AZERBAIJAN IN MOTHERLAND HISTORIOGRAPHY IN THE SECOND HALF OF XX - BEGINNING OF XXI CENTURIES

Aydin Mammadov

Key words: historiography of Azerbaijan, population, population growth, Middle Ages, urban population, historical demography

In Azerbaijani historiography in the second half of the 20th century, one can observe a limited number of studies of the urban population in the Middle Ages, closely related to the socio-political conditions, restrictions and prohibitions of that time, on the one hand, and ideological requirements, on the other. At that time, strict control over the social sciences, often hushing up or distorting our historical achievements seriously interfered with the scientific and objective coverage of the history of our country. However, despite the existing difficulties, at that time a number of valuable research works on the

medieval urban population were published in Azerbaijani historiography. After the restoration of the independence of Azerbaijan, with the removal of ideological shackles and restrictions from historical science, at the beginning of the 21st century, more significant, scientifically objective studies of the medieval urban population of this period appeared in the Motherland historiography. In general, in the second half of the 20th century - the beginning of the 21st century, many Azerbaijani historians, such as Z. Bunyadov, M. Sharifli, A. Alizade, J. Ibrahimov, Y. Mahmudov, K. Shukurov and others, were able to study on a scientific-objective plane the influence of socio-political, economic factors on demographic processes such as population settlement, natural and mechanical population growth, and etc. in our medieval cities.

Vətənimizin əlverişli geostrateji mövqedə yerləşməsi, zəngin təbii resurslara o cümlədən, ilk istehsal sahələrindən olan, bol qida ehtiyatı üçün etibarlı zəmin yaradan maldarlığın və əkinçiliyin inkişaf etdirilməsi üçün geniş imkanlara malik olması insanların bu ərazidə qalaraq yaşamalarına səbəb olmuşdur. Son Tunc dövründən başlayaraq ticarətin müstəqil sahəyə çevrilməsi, üzərində şəhərlərin əmələ gələcəyi tranzit əhəmiyyətli yolların ölkəmizin ərazisindən keçməsi burada məskunlaşma prosesinin daha da güclənməsinə təkan vermiş oldu. Məhz bu amillər alimlərimizə Azərbaycanda yaranması və məskunlaşması orta əsrlərə aid edilən şəhərlərimizin tarixinin əslində daha qədimlərə gedib çıxması fikrini konkret faktlarla sübut etmək imkanlarını verir. Məsələn, İ. Əliyevin F. Qədirovla yazdıqları “ Qəbələ” adlı kitabda müəlliflər Qəbələ şəhərinin Sasani hökmdarı I Qubadın dövründə salınması faktı ilə barışırlar: “ Qəbələdən keçən qədim karvan yolu qalıqları sübut edir ki, Qəbələ şəhəri e. ə. III-b.e. III əsrlərində Qərb və Şərqi bir çox ölkələri, o cümlədən Roma, Parfiya və Sasani imperiyalarına daxil olan vilayətlərlə geniş ticarət əlaqələrində olmuşdur” [4, s.12]. Müəlliflər həmçinin burada Makedoniyalı İskəndərin, Selevki, Yunan-Baktriya, Parfiya çarlarının, Roma imperatorlarının, Sasani şahlarının adlarından kəsilən çoxlu sayda pul dəfinələrinin tapılmasına istinad edərək: “Lakin yuxarıda verilən məlumatlardan görüldüyü kimi, Qəbələ I Qubaddan xeyli əvvəl mövcud olmuşdur. Ona görə də şəhərin bu İran şahı tərəfindən əsasının qoyulması fikri ilə razılaşmaq olmaz” [4, s.13].

Qəbələ şəhərinin salınma tarixi ilə bağlı məsələyə M. Şərifli də eyni mövqedən yanaşır: “ Qəbələ Albaniyanın qədim şəhərlərindən biridir. Məşhur yunan alimi Klavdiy Ptolemey Albaniya şəhər və qəsəbələrinin adlarını sadaladığı zaman Qəbələnin adını çəkmişdir.” Məhz bu fakta istinad edən M. Şərifli ərəb tarixçisi Yaqut Həməvinin: “Qəbələ qədim şəhərdir, Qubad şah tərəfindən Dərbənd yaxınlığında bina edilmişdir.” fikri ilə razılaşmır və: “ Bu məlumatdan görüldüyü kimi Qəbələ miladın əvvəllərində mövcud olmuşdur” – deyərək, yazır [8, s.293].

Özünün də qeyd etdiyi kimi, atası Bakıda doğulan orta əsrlərin tanınmış alimi Əbdürrəşid əl-Bakuvinin XV əsrin əvvəllərində yazdığı “ Abidələrin xülasəsi və Qüdrətli hökmdarın möcüzələri “ adlı əsərində Azərbaycanın şəhər və digər məskunlaşma yerləri haqqında son dərəcə qiymətli məlumatlar verilmişdir. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, görkəmli alim Ə. Bakuvinin Azərbaycan dilində 1992- ci ildə ilk dəfə işıq üzü görən bu əsərini ərəb dilindən tərcümə edən, ona müqəddimə və şərhlər yazan Z. Bünyadovun: “...xüsusilə Bakı haqqında olan dəqiq məlumatlar, bu ölkə ilə yaxşı, bəlkə də şəxsi tanış olmasına işarədir” fikrində böyük həqiqət vardır. Çünki, elə Z. Bünyadovun təbirincə desək, ancaq Bakıda yaşayan, ya da hər halda atasının vətəninə olan bir insan gördüyü, sevdiyi, ona doğma olan şəhər haqqında belə geniş, maraqlı məlumat verə bilər [2, s.3].

Lakin sözügedən əsərdə diqqəti cəlb edən başqa bir məqam müəllifin Azərbaycanın orta əsrlər şəhərsalma mədəniyyətinə, xüsusən də mühüm demografik proses olan şəhərlərdə əhali məskunlaşmasına dair verdiyi məlumatlardır. Əbdürrəşid əl-Bakuvinin şəhərlərin salınmasının məskunlaşma üçün yararlı ərazilərlə, təbii- coğrafi baxımdan əlverişli yerlərlə bilavasitə bağlı olması, eyni zamanda şəhərlərin salınmasını Allahın iradəsi kimi təqdim etmişdir: “Allah Təala insanlara divar, xəndək və hasar tikməyi təlqin edib. Beləliklə, şəhərlər, kəndlər və məntəqələr əmələ gəldi. Və keçmişin padşahları müdrik adamların məsləhətiylə özləri üçün ölkədə ən yaxşı vilayəti, bu vilayətdə ən yaxşı yeri və bu yerdə, dəniz və çay sahilində, dağlarda və şimal küləyindən qorunan mahalı seçirdilər” [2, s.9].

Buradan müəllifin orta əsr şəhərlərində əhalinin məskunlaşmasının təkcə təbii deyil, eləcə də antropogen amillərdən asılılığını ön plana çəkməsi, bununla da onun şəhərsalma mədəniyyətinə son dərəcə gözəl bələd olması məlum olur. Axı, müharibələrin, aclıq, quraqlıq o cümlədən kütləvi epidemiyaların tez-tez baş verdiyi orta əsrlərdə qəfil düşmən hücumlarından qorunmaq üçün həm möhkəm müdafiə divarları, həm də qorxulu, sürətlə yayılan xəstəliklər zamanı əhalinin sıx toplaşmaması üçün qabaqlayıcı tədbirlər görülməli, zəruri şərtlər əvvəlcədən nəzərə alınmalı idi: “Onlar şəhər ətrafına möhkəm divar çəkir, divarların içində çoxlu qapı-darvazalar açırdılar ki, insanlar gediş-gəliş vaxtı toplaşmasınlar” [2, s.9].

Tariximizdə baş verən bütün mühüm siyasi hadisələr, təbəddülatlar demografik proseslərə ciddi təsir göstərmişdir. VII əsrdən başlayaraq: “Ərəb istilasına ilə əlaqədar tarixi Azərbaycan ərazisində aparılan hərbi əməliyyatlar şəhər və kəndlərə böyük ziyan vurdu. Yaxın Şərqdəki bir çox şəhərləri nisbətən asanlıqla, “iqtisadiyyata ciddi zərər yetirmədən” tutan ərəblər Azərbaycan şəhərlərinin əksəriyyətində kəskin müqavimətlə rastlaşdılar. Şəhər təsərrüfatına dəyən böyük zərər nəticəsində bir sıra şəhərlər tənəzzül etdi” [6, s.105-106]. Lakin sonralar ərəblərin Bizansın Qara dənizdən keçən əsas ticarət yolunun

istiqlamətini dəyişərək, onu Şərqi-Xəzər dənizi sahillərinə yönəltməsi Azərbaycan şəhərlərinin yenidən canlanmasına səbəb oldu. Ərəb mənbələrində, xüsusən də IX-X əsr ərəb müəllifləri –İbn Xordadbeh, Əl İstəxri, əl-Müqəddəsi və b. əsərlərində Azərbaycanın çoxlu sayda şəhər və kəndlərinin, yaşayış məntəqələrinin adları çəkilir.

IX əsrin ikinci yarısında Ərəb xilafətinin zəifləməsilə bağlı Azərbaycanda Sacilər, Salarilər, Şirvanşahlar, Şəddadilər, Rəvvadilər kimi güclü feodal dövrlərin yaranması ilə Vətən torpaqlarının yenidən vahid dövlət daxilində birləşməsi baş verdi. Bu ilk növbədə ölkənin müdafiə qabiliyyətinin artması, xaricdən olan dağıdıcı hücumların qarşısının qətiyyətlə alınması, əhalinin təbii artımı və məskunlaşması üçün zəruri olan siyasi sabitliyin əldə olunması demək idi. Bu həm də: “Şəhərlərin inkişafı, şəhər həyatının yüksək tərəqqisi o cümlədən, Yaxın Şərqi regionu ilə əlaqələrinin canlanması demək idi” [11, s.51].

Azərbaycanın XX əsrin ikinci yarısı, XXI əsrin əvvəlləri tarixşünaslığında orta əsr şəhərlərinə dair tədqiqat əsərlərini nəzərdən keçirdikdə də bu qənaətə gəlmək olur. Belə ki, sözügedən problemlə bağlı tarixçi alimlərimizin tədqiqat əsərlərində Azərbaycanın orta əsrlər şəhərlərində məskunlaşmanın heyvətəməz dərəcədə yüksək səviyyədə olmasının şahidi oluruq. Görkəmli tarixçi Ə. Əlizadə “XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanın ictimai-iqtisadi və siyasi tarixi” adlı məşhur əsərində XIII əsrin anonim müəllifinin “Əcaib əd-dünya” əsərinə istinadən Azərbaycan şəhərlərini abad, hər cür həyat vasitələri ilə gen-bol təchiz edilmiş, bu səbəbdən də yaxşı məskunlaşmış yaşayış məskənləri kimi təsvir edir.

Tarixçi alimlərimiz şəhərlərin salınması ilə bağlı demək olar ki, bütün mövcud, yerli və xarici mənbələri müqayisəli təhlil yolu ilə nəzərdən keçirir, məskunlaşmanın yüksək səviyyədə olmasını şərtləndirən obyektiv amilləri diqqətdən kənar qoymamağa çalışırlar. R.Göyüşov “Qarabağın keçmişinə səyahət” adlı əsərində Bərdə şəhərinin salınması ilə bağlı hələ də cavabını gözləyən suallara münasibətini belə bildirir: “Bütün orta əsrlər boyu qocaman Şərqi ən möhtəşəm şəhərlərdən biri olan Bərdə nə vaxt və kimlər tərəfindən salınmışdır? Bu suala indiyə kimi dəqiq cavab tapılmamışdır”. Müəllif şəhərin salınması ilə bağlı VII əsr tarixçisi M. Kalankatlının Bərdənin Albaniya hökmdarı Vaçə tərəfindən Sasani hökmdarı Firuzun dövründə (459-484) bina edilməsi fikrini başqa bir mənbənin məlumatı ilə tutuşdurur: “Fars tarixçisi Həmdullah Qəzvini isə şəhərin tikilmə tarixini daha qədimlərə aparır. Onun fikrincə bu şəhər ilk dəfə Makedoniyalı İsgəndər tərəfindən tikilmiş, sonralar isə Sasani hökmdarı Qubad tərəfindən genişləndirilmişdir” [5, s.38]. Lakin, müəllif: “Əlbəttə, bu fikir yanlışdır. Ona görə ki, tarixi faktlar nəticəsində qəti müəyyən olunmuşdur ki, Makedoniyalı İsgəndər heç vaxt Azərbaycanda olmamışdır” – deyərək, sözügedən mənbəyə tənqidi münasibətini bildirir. R.Göyüşov Bərdə şəhərinin salınması ilə bağlı mövcud olan mənbələrin demək

olar ki, hamısını müqayisə etməyə cəhd göstərərək, bu dəfə də nəzərlərini ərəb müəlliflərinə yönəldir: “ Şəhərin tikilməsi tarixi haqqında ərəb müəllifi əl-Bəlazurinin fikri diqqəti daha çox cəlb edir. O, yazmışdır ki, “Sasani hökmdarı Qubad (484-531) Arranda bütün ölkənin baş şəhəri olan Bərdəni tikdirdi” [5, s.38].

Müəllif bu dəfə də mənbənin məlumatı ilə razılaşmır, haqlı olaraq hesab edir ki, Sasanilər ölkənin paytaxtını Bərdəyə köçürəndə artıq Bərdə şəhəri mövcud idi. Digər tərəfdən müəllif Bərdədən arxeoloji qazıntılar nəticəsində antik dövrə dair zəngin mədəni təbəqənin aşkar olunması faktını israrla irəli sürərək, şəhərin guya Əbdül Məlik ibn Mərvanın (685-705) dövründə Məhəmməd Məraği və yaxud 704-cü ildə Əbdül Əziz ibn Hatəm adlı şəxslər tərəfindən tikilməsi faktlarının da tarixi reallıqla heç bir əlaqəsi olmadığını qətiyyətlə bildirir. Beləliklə, tədqiqatçı sözügedən şəhərin tikilməsi tarixi haqqında yazılı mənbələrdəki məlumatları yazıyaqədərki arxeoloji maddi mədəniyyət nümunələri ilə müqayisəli şəkildə təhlil edərək, Bərdə şəhərinin artıq antik dövrdən sıx məskunlaşmaya malik möhtəşəm şəhər, yaşayış yeri olması qənaətinə gəlir [5, s.39]. Bu Azərbaycanda orta əsrlər şəhərsalma mədəniyyətinin sirf mənsub olduğu zaman kəsiyində deyil, özündən daha qədim tarixi dövrlərdə formalaşdığını aydın şəkildə göstərir. Və yaxud, Azərbaycanda olsun ki, hələ orta tunc dövründən, yəni tarixən ilkşəhərlərin meydana gəldiyi vaxtlardan üzü bəri məskunlaşma prosesi eyni yaşayış yerlərində arasıkəsilmədən, fasiləsiz olaraq davam etmişdir.

M.Şərifli yazır ki, bir sıra Azərbaycan şəhərlərinin, xüsusilə, Bərdə, Şamaxı, Şabran, Dərbənd, Görkərə, Məsqət, Beyləqan, Qəbələ və s. şəhərlərin Sasani şahlarının, xüsusilə, Ənuşirəvanın dövründə bina edilməsi haqqında yazaraq, bu şəhərlərin artıq III-VII əsrlərdə mövcud olduğunu nəzərə çatdırır[8, s.291].

Burada Azərbaycanın görkəmli memarı Davud Axundovun Bakı şəhərinin tarixi ilə bağlı fikirlərini xatırlamamaq olmur. Onun fikrincə Bakıdakı məşhur Qız Qalasının yaşı XII əsrə deyil, e.ə.VIII-VII əsrlərə aiddir [10, s.98]. D.Axundov bir sıra tədqiqatçıların Bakının qədim adlarından birinin, yaşı ən azı üç-dörd min il olan Xunsar və yaxudXunzar olması fikri ilə bərişir [10, s.73].O, belə hesab edir ki, Abşeronda artıq e.ə. VIII-VII əsrlərdə tarixi hələ e.ə. II, yaxud ola bilsin ki, III minilliklərə gedib çıxan neft mədənləri mövcud imiş. Bu fakta istinadən müəllif burada məskunlaşma prosesinin tarixini III-II minilliklərə aid edir: “Arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə olan nəticələrə görə, Abşerondakı yaşayış məskənlərinin böyük əksəriyyəti III-II minilliklərə aiddi.” [10, s.98].

Müəllif bütün bu amilləri nəzərə alaraq, Azərbaycanın orta əsrlərə dair şəhərlərində məskunlaşmanın yüksək səviyyədə olması qənaətinə gəlir. Elə R.Göyüşov da Bərdə ilə bağlı mülahizələrində sözügedən dövrdə şəhərin sıx

məskunlaşması faktını xüsusi olaraq vurğulayır: “Mənbələrin verdiyi məlumata görə VII-IX əsrlərdə Bərdə şəhərinin uzunluğu 5-6 km olub, ətrafına möhkəm qala divarları çəkilmişdir. Dəmirdən böyük darvazaları olan bu qala divarları o dərəcədə möhtəşəm olubdur ki, ciddi təhlükələr zamanı nəinki şəhərin öz əhalisi, hətta bütün ətraf ərazinin əhalisi də düşməndən müdafiə olunmaq üçün buraya pənah gətirirlərmiş. Həmin dövrdə Bərdədə 100 mindən çox adam yaşayırmış” [5, s.39]. Gətirilən iqtibasdan məlum olur ki, şəhərdə əhalinin sıx məskunlaşması səbəblərindən biri müharibələrin tez-tez baş verdiyi orta əsrlərdə qəfil, yaxud aramsız düşmən hücumlarından, uzun sürə biləcək mühasirələrdən qorunmaq üçün Bərdənin möhkəm müdafiə divarlarına malik olması imiş. Lakin, təkcə bu amil orta əsr şəhərlərində məskunlaşmanın yüksək səviyyədə olması üçün yeganə səbəb ola bilməzdi.

Sözgedən dövrdə şəhərlərin sıx məskunlaşması hər an kütləvi insan tələfatı ilə nəticələnmə biləcək epidemiyaların qarşısının alınması üçün sanitariya qaydalarının yaradılması, şəxsi gigiyena qaydalarına əməl edilməsini də qətiyyətlə tələb edirdi. Digər tərəfdən sıx məskunlaşma şəhər infrastrukturunun da inkişafını zəruri edirdi. Ona görə də orta əsr şəhərlərində çoxlu ictimai tikililər o cümlədən ticarət obyektləri olurdu: “Şəhərdə (Bərdədə - A.M.) 4 böyük bazar, xüsusi sənətkarlıq məhəllələri, bir neçə hamam və Şərq memarlığı üslubunda tikilmiş çoxlu dini və ictimai binalar mövcud olmuşdur”. Yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz Əbdürrəşid əl-Bakuvi də sözgedən əsərində böyük şəhərlərdən bəhs edərkən: “Şəhərlərin ən yaxşı məhəllələrində hakim üçün məclislər, adi və cümə məscidlər, bazarlar, karvansaralar və hamamlar üçün yer ayırırdılar. Başqa yerləri isə insanların özləri üçün saxlayırdılar” [2, s.9].

Z.Bünyadov yazır ki, XI əsrdə Azərbaycan Atabəylər dövlətinin yaranması da Azərbaycanın orta əsr şəhərlərinin inkişafına müsbət təsir göstərdi: “Azərbaycan Atabəylərinin hakimiyyət dövrü ölkədə şəhər həyatının çiçəklənməsi əsridir. Bu dövrdə Azərbaycanın bir çox şəhərləri orta əsr sənətlərinin bütün növlərini özündə toplamış iri yaşayış məntəqələri idi” [3, s.185].

Azərbaycanın orta əsr şəhər və kəndlərində əhalinin məskunlaşması, dinc yaşayışının təmin olunması müdrük dövlət xadimlərini də narahat edirdi. Səlcuq sultanlarından Alp Arslanın və onun oğlu Məlikşahın vəziri olmuş, bir neçə ölkəni özündə birləşdirən əzəmətli Səlcuq dövlətinin otuz il ərzində, demək olar ki, bütün ixtiyaratını öz əlinə keçirmiş yüksək idarəetmə məharəti ilə böyük şöhrət tapmış Xacə Nizamülmülk Həsən ibn Əliyə görə, dövləti idarə edən Şah əhalinin dinc asayişini, rahat yaşayışını, məskunlaşmasını təmin etmək üçün ən zəruri tədbirləri həyata keçirməlidir. Başqa sözlə desək, Nizamülmülkə görə Şah-dünyanın abadlığı ilə məşğul olmalı, kəhrizlər çəkdirməli, arxlar qazdırmalı, böyük çaylar üzərində körpülər saldırmalı, kəndləri abad etməli, qalalar ucaltmalı, yeni şəhərlər saldırmalı, yüksək binalar, gözəl malikanələr tikdirməli, böyük cadələrdə (karvan yollarında) karvansaralar yaradılmasına

əmr etməlidir [6, s.107]. Nizamülmülk məmurların xalqla mədəni rəftarına da yüksək diqqət yetirmişdir: “İqtası olan iqtadarlar bilməlidirlər ki, onların rəiyyət üzərindəki haqları yalnız ondan ibarətdir ki, onlara həvalə edilmiş vergiləri rəiyyətdən xoşluqla alsınlar. Aldılarını, onların canları, malları, arvad-uşaqları əmin-amanlıqda olmalıdır. Ev-eşiklərinə dəyilməməlidir. İqtadarlar onların yolu üzərində maneə olmamalıdır”.

Bundan başqa Nizamülmülk əhalinin məskunlaşdığı yerləri tərk etməməsi üçün, məmurlara tövsiyə edərək yazırdı ki, rəiyyətdən biri yoxsullasın, öküzü, toxuma ehtiyacı olsa, ona əl tutub borc vermək, yükünü yüngülləşdirmək lazımdır ki, yerində qalsın, evini tərk edib, qürbət vilayətlərə getməsin. Rəiyyətdən nə isə artıq alınsa, onu dərhal geri qaytarmaq və rəiyyətə vermək lazımdır.

Məhz bu səbəbdən də sözügedən dövrdə şəhərlər ənənəvi olaraq sənət və ticarət mərkəzləri kimi yenidən tərəqqi edir, əhalinin təbii artımında heyrətamiz yüksəliş baş verirdi: “Şəhərlər həm daxili, həm də xarici ticarətin mərkəzi rolunu oynayırdı. Əgər Naxçıvan, Beyləqan, Təbriz və Şamaxıda 100 min və daha artıq, Gəncədə isə yarım milyona qədər əhali yaşadığını nəzərə alsaq, onda aydındır ki, bu inkişaf kənd yerlərindən şəhərlərə əhali axınına tələb edən yüksək inkişaf etmiş çoxsahəli kустar sənayedə çalışan adamların sayının artması hesabına yaranırdı” [3, s.185]. Görkəmli tarixçi alimimiz Z. Bünyadovun əhali məskunlaşması probleminə belə yanaşması əslində Azərbaycanın orta əsr şəhərlərində əhalinin kəndlərdən axını hesabına urbanizasiya prosesinin nə qədər yüksək tempdə getdiyini aydın şəkildə göstərir. Deməli, orta əsrlərdə əhalinin kəndlərdən şəhərlərə axını təkcə Avropa ölkələrində deyil, Azərbaycanda da baş vermişdir. Əgər Avropada urbanizasiya manufakturaların yaranması ilə bağlı idisə, Azərbaycanda bu proses yüksək inkişaf etmiş çoxsahəli kустar sənaye sahələrinin geniş yayılması və işçi qüvvəsinə böyük tələbatı ilə bağlı olmuşdur.

Təbii ki, Azərbaycan tarixinin müharibələrlə müşayiət olunan dövrlərində orta əsr şəhərlərimizdə əhalinin kəskin azalması halları da olmuşdur. Xüsusən yurdumuza monqol qoşunlarının hücumları şəhərlərimizin yerlə yeksan edilməsi, təbii və mexaniki artımın kritik həddə enməsi ilə nəticələnmişdir: “Ərdəbil və Beyləqan şəhərləri 7-8 il ərzində əhalidən məhrum olmuş, viran edilmiş vəziyyətdə qaldı” [1, s.57]. Azərbaycanda möhkəmlənmək uğrunda Qızıl Orda dövlətinin Hülakülərlə apardığı amansız mübarizə nəticəsində yurdumuzu hərbi əməliyyatlar meydanına çevirdi. Təbii ki, hərbi əməliyyatların ağır nəticələri demografik proseslərdən də yan ötmədi. Sözügedən dövrün tanınmış tədqiqatçısı Ə.Əlizadənin təbirincə desək: “Şəhərlər və kəndlər dağıdılır və qarət edilir, əkin sahələri tapdağa məruz qalaraq zay edilir, bir sıra hallarda isə memarlıq abidələri uçurdulurdu”. Və yaxud sözügedən dövr və problemlə bağlı, yəni monqol işğallarından sonra Azərbaycanın orta əsr şəhərlərində əhalinin olduqca azaldığını göstərmək üçün başqa bir tədqiqat əsərində

oxuyuruq: “XIII əsrin sonuna kimi Naxçıvandan Məhəmməd Naxçıvaninin dediyinə görə hər on evdən altısında adam yaşayırdı” [7, s.52].

Sözgedən dövrün demoqrafik mənzərəsilə Azərbaycanın XXI əsrin əvvəllərində işıq üzü görün tədqiqat əsərlərində də rastlaşmaq olur. R.Məmmədovun “Şimali Azərbaycan şəhərləri VII-XIV əsrlərdə” adlı əsərində oxuyuruq: “Xalq içərisində monqolların çəyirtkə kimi hər yerə daraşdıqlarından danışılırdı. Əhali dövlətə və feodallara qırxadək vergi verir, mükəlfəyyət daşıyırdı” [13, s.288].

Məlumdur ki, hər bir dövrdə əhalinin təbii artım səviyyəsi siyasi sabitliklə bəhəm, birinci dərəcəli, vacib təbii nemətlərin dolanışığı və artım üçün bəs edəcək zərurimiqdarda istehsalı ilə də bağlıdır. Monqolların əkin sahələrini örüşlə əvəz etmələri əhalinin iqtisadi və deməli demoqrafik vəziyyətinə də olduqca mənfi təsir göstərdi. R.Məmmədov haqlı olaraq köçəri həyat sürən monqolların dağıdıcı fəaliyyəti sayəsində Azərbaycanın vaxtı ikən əhali ilə sıx məskunlaşmış şəhərlərinin tənəzzülə uğrayaraq bir qisminin öz əhəmiyyətini itirərək kiçik yaşayış məntəqələrinə çevrildiyini, bir qisminin isə tamamilə yox olduğunu yazır [13, s.288].

Azərbaycanın şəhərlərinin orta əsrlərdə düşmənlərin hücumları nəticəsində bəzən yox olmaq, yaxud tamamilə dağılmaq təhlükəsilə üzləşdiyini dövrün mənbələrinə istinadən Xəzərlərin 626-627-ci illər hücumlarından bəhs edərək R.Hüseynzadə yazır: “626-cı ilin sonlarında Xəzərlər Azərbaycana soxulub Kürə qədər irəliləyərək xeyli qənimət: əsir, mal, qızıl qablar, bahalı paltarlar ələ keçirdilər. ...627-ci ildə Dərbəndə hücum edərək şəhəri özülünə qədər dağıtdılar, nə cavana, nə qadına, nə kişiyyə, nə də ki, qocalara belə aman verməyərək hamısını bir ucdan qırdılar” [12, s.167].

Müəllifin istinad etdiyi mənbə Xəzərlərin hücumunu qamışlığa düşən oda bənzədir. Bu isə əhalinin təbii artım səviyyəsinin də aşağı düşməsindən xəbər verir. Digər tərəfdən burada sağ qalan yerli əhalinin başını götürüb qaçması, məcburi miqrasiya prosesinə məruz qalması faktının da şahidi olur: “Dərbəndin aqibətini eşidən Qafqaz Albaniyasının əhalisi paytaxt Bərdəyə, oradan da Qarabağın dağlarına qaçdılar. Lakin düşmən onlardan bir qismini dağın ətəyində haqlaya bildi” [12, s.167].

XXI əsrin əvvəlləri Azərbaycan tarixşünaslığında bir sıra tədqiqat əsərində, o cümlədən K.Şükürovun (Azərbaycan əhalisi: öyrənilməsi tarixi və qaynaqları (qədim zamanlardan müasir dövrdək). B., Elm, 2004, 974 s.), Y.Mahmudovun (Азербайджан: краткая история государственности. B., Тахсил, 2005, 160 c.); Azərbaycan diplomatiyası. B., Təhsil, 2006, 416 s.), F.Abasovun (Гарабагское ханство. B., Тахсил, 2007, 278 c.), X.Qasimovun (Orta əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti. B., Aspoliqraf, 2008, 448 s.), F.Bağirovun (Переселенческая политика царизма в Азербайджане (1830 – 1914 гг.). М., Маросейка, 2009, 704 c.), E.Əlibəyovanın (Вопросы древней истории Азербайджана в российской историографии XIX – начала XX вв. B.,

Təhsil, 2009, 224 c.), N.Bayramovanın (Şamaxı xanlığı. B., Təhsil, 2009, 396 s.), N.Vəlixanlının (Azərbaycan VII-XII əsrlərdə: tarix, mənbələr, şərhlər. B., Elm və təhsil, 2016, 480 s.), Ş.Fazilin (Quba tarixi. B., TEAS Press, 2016, 700 s.) və d. tarixçi-alimlərin monoqrafiyalarında Azərbaycanın orta əsr şəhərlərində əhalinin məskunlaşması, təbii və mexaniki artımı, miqrasiyası kimi demoqrafik proseslər geniş şəkildə öz əksini tapmışdır.

Gətirilən nümunələrdən bir daha aydın olur ki, Azərbaycanın orta əsr şəhərlərində istərəhalinin azalması, istərsə də artması ölkəmizdəsözügədən dövr-də cərəyan edən siyasi hadisə və proseslərdən bilavasitə asılı olmuşdur. Bütün bu məlumatlar Azərbaycanın orta əsrlər şəhərsalma işinin yüksək səviyyədə, elmi bilgilərə əsaslanaraq təşkil olunduğunu o cümlədən, orta əsr şəhərlərində əhalinin sıx məskunlaşmasının obyektiv səbəblərini aydın şəkildə göstərir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. III cild. Bakı, Elm, 2007. 592 s.
2. Bakıvi Ə. Abidələrin xülasəsi və qüdrətli hökmdarın möcüzələri. Bakı, Şur, 1992, 176 s.
3. Bünyadov Z. Azərbaycan Atabəylər dövləti. Bakı, Elm, 1984, 268 s. s185.
4. Əliyev İ., Qadirov F. Qəbələ. Bakı, Elm, 1985, 88 s.
5. Göyüşov R. Qarabağın keçmişinə səyahət. Bakı, Azər nəşr, 1993, 83 s.
6. Məmmədov A. Tarixi demoqrafiya. Bakı, ADMİU, 2019, 231 s.
7. Muradov V. Orta əsr Azərbaycan şəhərləri. Bakı, Maarif, 1983, 157 s.
8. Şərifli M. IX əsrin ikinci yarısı - XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri. Bakı, Elm, 1978, 343 s.
9. Ализаде А.А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв. Баку, АН СССР, 1956, 420 с.
10. Ахундов Д. Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана. Баку, Азернешр, 1986, 311 с. С.98
11. Бретаницкий Л., Веймарн Б. Искусство Азербайджана IV-XVIII веков. Москва, Искусство, 1976, 271 с. 51.
12. Гусейн-заде Р.А. Тюрки дешт-и-кипчака и окружающий мир: симбиоз кочевой степи и оседлого оазиса. Баку, Афполиграф, 2019, 248 с.
13. Мамедов Р.А. Города северного Азербайджана VII–XIV вв. (социально-экономическая и культурная история). Баку, Elm və Təhsil, 2015, 480 с.